

ДОКУМЕНТООБІГ КОША НОВОЇ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ З КРИМСЬКИМ ХАНСТВОМ

Проблематика документального обігу останнього Коша Запорозького з Кримським ханом не знайшла відображення в українській історичній науці. По суті даної тематики в своїх працях торкаються С.Андреева, А.Андрієвський, Л.Львов, П.Чернишенко, О.Рябінін-Скляревський та Г.Шпитальов. Значна частина даних авторів звертають увагу на втручання київської губернської канцелярії та київського генерал-губернатора в списування Запорожжя з Кримом: П.Чернишенко – на поради генерал-губернатора як відписувати татарам, що зазіхали на землі запорожців [27]; Л.Львов – на обмеженні в листуванні з ханом [12]; С. Андреева – в проханні дозволу в київській губернській канцелярії на переписку з південним сусідом, документальних зносин паланок з даним суб'єктом [1. 2. 4]. Г.Шпитальов звертає увагу на пересилку вхідної документації з Криму козаками одному з головнокомандуючих російської армії на час війни 1736-1739 рр. фельдмаршалу Бургарду Мініху [28]. А.Андрієвський наголошує на надсиланні запорожцями вхідної документації з ханату київському генерал-губернатору за власним бажанням [6]. О.Рябінін-Скляревський відмічає самостійні документальні зносини Коша з ханом та каймаканами на середину 50-х – 60-х рр. [14]. Проте особливості документообігу з Портою по переході під російську протекцію, різновиди документації, що мали місце в зносинах Січі з Кримом, залишаються недослідженими.

Перехід Коша під протекцію російського уряду не ліквідував остаточних діловодних зносин з колишнім сюзереном. Як свідчать справи Архіву Коша Нової Запорозької Січі (АКНЗС) Запорожжя продовжувало активно зноситися з Кримським ханом. Вузькість за 1734-1755 рр. джерельної бази не дозволяє в повній мірі відтворити особливості документообігу між Кримом та Кошем. Одним з небагатьох свідчень, що проливає світло на особливості такого документообігу є лист кримського хана Каплан Гірея до Коша на травень 1734 р. з пропозицією й надалі залишитися під протекцією Криму [9; 68-70], та лист-відповідь запорожців за 8 травня з відмовою залишитися під владою останнього [9; 70-73].

Є підстави припускати, що в середині 30-х рр. списування кримських чиновників та кошової старшини було надзвичайно активне. Зокрема, у зазначеному вище листі Каплан Гірея згадується про пересилку листа Кошем братові хана: "...Листь ваш прислалисте до брата моего Орбея..." [9; 68].

Вів Кіш переписку і з Пилипом Орликом. 23 квітня 1734 р. датований лист Орлика з проханням переглянути своє рішення стосовно повернення запорожців у російське підданство [9; 55-64]. У відповідь Кіш листом за травень 1734 р. повідомляв Орлику про свою відмову залишитися під владою Криму [9; 64-68]. Є свідчення про направлення Кошем київському генерал-губернаторові двох нерозпакованих листів П.Орлика [9; 76].

Як зазначав П.Чернишенко, київський генерал-губернатор безпосередньо втручався в документообіг Коша з Кримом, даючи поради як відповідати на зазіхання татар на землі, на яких селилися запорожці [27; 407]. Однак в джерелах таких даних не знаходимо. Натомість неабияку цікавість у цьому плані викликає лист київського генерал-губернатора Й.Вейсбаха на Січ від 22 червня 1734 р. де вказано, що ним було отримано із Запорожжя "...вашего благородия писмо..." разом "...со вложенными писмами писанными к вашему благородию и ко всему Низовому Запорожскому Войску – одно возмутительное и прелистное от изминника и зломышляинника Орлика, другое от хана крымского, с которого и перевод и две копии с ответственным к помянутому изминнику Орлику и к хану писем... получено..." [9; 74]. Крім цього Вейсбах наказує запорожцям: "...И ежели и впред от реченного изминника или от хана крымскаго таковы жь возмутительные или б и о другом чимь писма к вашему благородию имили присланы быть, то потому ж без удержания по прежнему моему писменному обявлинию изволить ко мни прислать с нарочными. А присланных до получения на ти от меня писма отвиту удерживать при Коше..." [9; 74]. Такі дані вказують на той факт, що київський генерал-губернатор намагався поставити під свій контроль документальні зносини кошової старшини з Кримом, що мало відбитися в надсиланні Кошем документації до Києва та у виконанні розпоряджень Вейсбаха.

Останній, як звернув увагу ще Л.Львов, робив спроби взагалі унеможливити переписку між Січчю та Кримом [12; 26-27]. Доказова база Л.Львова невідома, але його тезу підтверджує лист Вейсбаха на Січ від 11 серпня 1754 р. У цьому листі генерал-губернатор також відзначав, що "...хану крымскому, чтоб он болие впред до вас не интересовался, от меня писано будеть..." [9; 76]. Однак досягти свого Вейсбаху не вдалося. Та й надалі спроби з боку Києва не припиняються геть до кінця 50-х рр.

Окрім цього, на початку 1739 р. П.Орлик через своїх агентів намагався відновити переписку із Січчю. Проте листи Орлика до свого агента в Польщі Сави Чаленка були перехоплені росіянами. З огляду на це, граф фельдмаршал Мініх в ордерах до кошового отамана Якова Тукала обіцяв винагороду за передачу листів Орлика, якщо такі будуть надходити на Січ. 4 травня 1739 р. Я.Тукало заарештував шойно прибулого від Чаленка до Запорожжя козака Федора Легаря, при якому був лист Орлика до запорожців. Того ж дня кошовий отаман, не читаючи листа, відслав його разом із заарештованим Легарем до Мініха [28; 162]. Цитуючи листа фельдмаршала до імператриці, Г.Шпитальов відзначає, що даним кроком козацтво лише засвідчило свою вірність російському

урядові: "...И понеже от запорожских козаков уже дважды таковыя верность учинена, то потому, всемилоостивейшая государыня крепко уповаю, что оныя запорожские козаки в своей верности к вашему императорскому величеству непоколебимо пребывают..." [28; 162].

Спостереження Г.Шпитальова про пересилку запорожцями нерозпакованої кримської кореспонденції під час військових дій, зустрічаємо і в пізніші часи, однак не на адресу російського командування, а до київської губернської канцелярії. На початок російсько-турецької війни припадає реляція київського генерал-губернатора за 1 грудня 1768 р., де вказуються факти відправки запакованих листів хана Крим Гірея запорожцями до Києва, що мало засвідчити вірність козацтва російському престолу: "...Ваше императорское величество изъ оныхъ между онымъ всемилоостивейше усмотритъ изволите ухищренное покушение новаго хана Крымъ Гирея къ переклоноению на свою сторону кошевого атамана со всимъ Запорожскимъ Войскомъ, равно какъ похвальныи поступокъ кошевого присылкою полученныхъ писемъ ко мни не распечатавъ ни одного..." [8; 45].

Апогеєм втручання київської губернської канцелярії та генерал-губернатора була заборона самостійних документальних зносин Коша з Кримом. Як з'ясувала С.Андреева, у вересні 1754 р. київський генерал-губернатор І.Костюрін наказав кошовому рапортувати в Київ про листування з приводу прикордонних комісій і просити на те дозволу, а без дозволу від такого листування утриматися [1; 105. 2; 76. 4; 15].

Підтверджує помічену дослідницею тенденцію також ордер від 1 вересня 1754 р., яким київська губернська канцелярія повідомляла Кіш про отримання рапортів від російського резидента в Константинополі Олексія Обрезкова, і листів від очаківського паші. В ордері йде мова також про заборону прямого листування Запорожжя з урядами ханату та Очакова [11; 569-570]. Російським урядовцям в Києві вочевидь несподобався стиль перекладеного листа очаківського паші, у якому, як відзначено в документі: "...предосудительные термины усмотрены, очемъ было вамъ и писать к нему паше не надлежало, но прежде въ киевскую губернскую канцелярию представитъ и резолюции о томъ требовать было должно..." [11; 569]. Тому кошовому отаману з старшиною наказувалося, щоб "...отныни впредъ вамъ какъ к хану крымскому и кнему, ачаковскому паше, такъ и къ протчимъ турецкимъ и крымскимъ командирамъ ни очемъ от себи не писать, но прежде о семъ и к кому нужда сълучитъся писать въ киевскую губернскую канцелярию, со обстоятельствомъ репортоват и требовать на то дозволенои резолюции, а, не получа резолюции, от таковыхъ иностранныхъ корреспонцей весьма удерживатца..." [11; 570]. Таким чином, від поступового обмеження документальних зносин Коша з Кримським ханатом, що проявлялося в пересилці нерозпакованої документації, російський уряд переходить до повного в забороні самостійного списування.

З цього часу з боку київської губернської канцелярії в Кіш надходять готові відповіді – форми, на документацію отриману з півдня. Так, зокрема, у вже згаданому ордері за 1 вересня 1754 р. вказується про надсилання на Січ форми-відповіді очаківському паші про розшук гайдамак запорозькими командами [11; 570]. При ордері містилася і зазначена форма [11; 571]. На перший погляд цей документ був звичайним листом, написаним в Коші, що видно з його формуляру, зокрема з початкового та кінцевого протоколів: "...Благороднейший и высокопочтеннейший и достойнопочтеннейший господинъ ачаковской сераскерь-паша, мой дружелюбнейший приятел...", "...Вашего высокостепенства моего дружелюбнейшаго и соседственнаго приятеля доброжелательнейший слуга Войска Запорожского кошевой атаман Якимъ Игнатов ис товариством..." [11; 571]. Проте вказівка перед початковим протоколом, що даний лист надісланий на Січ як "...Форма...", а також примітка засвідчення секретарем київської губернської канцелярії Олексієм Фотієвим [11; 571], показує справжнє походження даного документа.

Як свідчить наявний джерельний матеріал такі форми, за якими мало списуватись Запорожжя з Кримським ханатом, надсилалися з київської губернської канцелярії і в подальші часи. В АКНЗС знаходимо такі заготовлені поза Кошем форми-відповіді до перекопського султана Сагіб Гірея за 27 вересня, 24 жовтня, 6 листопада 1756 р. [17; 156, 162, 160 зв.], 25 травня 1757 р. [17; 183-183 зв.], 10 липня 1758 р. [18; 109]. Як і в попередньому випадку на цих документах вказувалося, що це є форма, а також засвідчувалися секретарем або канцеляристом з київської губернської канцелярії [17; 156, 160 зв., 162, 183-183 зв. 18; 109].

Дані форми, як правило, надходили разом з ордерами, надісланими на Січ з боку російської адміністрації, що, власне, видно зі змісту цього різновиду дерективно-розпорядчої документації. Так, наприклад, в ордері від 27 вересня 1756 р. кошовому наказувалося "...по приложенной при семъ же форме к нему перекопскому каймакаму ответствовать, и что потому произойдетъ, отомъ впредъ воисковую губернскую канцелярию с обстоятельствомъ репортовать...", або в ордері за 24 жовтня 1756 р. стосовно перекладених татарських листів, що були надіслані в Кіш, наказувалося "...перекопскому каймакану по проложенной при семъ форми во отвить писать, и исполнение по оной форми учинитъ непременно..." [17; 155 зв., 161].

Такі готові відповіді переписувалися у Військовій канцелярії Коша та пересилалися до адресата. На форми надіслані при ордері за 1 вересня 1754 р., присутня помітка зроблена вже на Січі, де відзначено, що "...по сей формі писанно к очаковскому Ибрагимъ Паши, и тое писмо козаками Алексиемъ Сторчакомъ, калниболоцкимъ, да Даниломъ Таранномъ, донскимъ, куринними, отправленно 9 дня сентября 1754 году..." [11; 571]. Ще одним прикладом може слугувати помітка на формі листа до перекопського султана Сагіб Гірея від 6 листопада 1756 р., де зазначено, що за даною формою лист "...переслано чрезъ Федора Сиомака и Никити Тарана..." [17; 160 зв.].

Крім форм-відповідей з київської губернської канцелярії на Січ пересилалися також формуляри так званих інструментів – одного з різновидів засвідчувальної документації, що оформлявся по закінченні Слідчих комісій

між Запорожжям та Кримом і фіксував примирення даних суб'єктів. Інструмент укладався на двох мовах, причому з татарської робився переклад вочевидь задля порівняння з запорозьким варіантом, щоб позбутися в майбутньому непорозумінь [10; 370-372]. Про укладання даного різновиду засвідчувальної документації саме за формуляром, надісланим з боку російського уряду, свідчить інструкція київської губернської канцелярії російському комісару Іллі Рословлеву про його обов'язки у Слідчій комісії з Кримом, де у одному з пунктів йому наказувалося: "...А когда во всемъ томъ с оби стороны соглашеност к накрайней мере положена будетъ, тогда оной добродетельной и единоголасной зделке сочинить по сообщенной при семь формъе разменной на росиском диалекте инструментъ и от крымского камисара такова жъ разменного инструмента требовать на турецкомъ диалекте и притом весма того предостерегать, дабы оные инструменты равного содержания и силы быть могли биз всякой разности и проронки..." [11; 408].

Коли київський генерал-губернатор був посередником в документообігу січової адміністрації з імператорським двором, то часто через Запорожжя київська губернська канцелярія відправляла свою документацію до кримського хана. Таке посередництво не видається аж ніяк дивним враховуючи географічне розташування Вольностей. Як слушно відзначає Л.Львов, запорожці часто були посередниками в зносинах Гетьманщини та російського уряду з Кримом: військова розвідка, використовувалися як провідники та товмачі [12; 56]. Не виключенням була і доставка документів з Києва в Крим. Зокрема лист за вересень 1752 р. від київського генерал-губернатора про напади татар був доставлений кошовому, котрий через надійну людину повинен був передати кримському ханові [5; 525].

У окремих випадках запорожці схоже за власним бажанням пересилали документацію, що надходила до них з Криму, на адресу київського генерал-губернатора задля підтвердження якихось свідчень або їх спростування. Під час діяльності Слідчої комісії по взаємним скаргам між татарами та запорозьким козацтвом в 1749 р. запорожці, як зазначає А.Андрієвський, прохали М.Леонтьєва, щоб комісія без будь-якого розбору претензій з боку ногайських татар (на думку козацтва, завідома брехливими), відмовилися від них. Обгрунтовуючи свою думку, січовики покликалися на отриманий в 1747 р. лист кримського хана, котрий сам прямо називав ногайців злодіями. Тому, надсилаючи до генерал-губернатора копію цього листа, козаки прохали відмовити ногайським татарам в задоволенні їхніх скарг без всякого слідства [6; 7]. Знову ж таки у відомих на сьогодні джерелах даний факт не відображено, однак можливість такого кроку з боку Запорожжя за відстоювання власних інтересів виглядає логічним.

У період російсько-турецької війни запечатана документація з Криму, як стверджує Г.Шпитальов, пересилалася з Січі до головнокомандуючого російськими військами фельдмаршала Мініха [28, 161]. Посилаючись на донесення останнього імператриці, автор наводить факти про прибуття на Січ 4 травня 1737 р. декількох запорожців, що перебували в татарському полоні, з листом від сераскера Абдул-Паши. Кошовий отаман І.Малишевич не відкриваючи листа, відправив його разом з прибулими козаками до Мініха. Пізніше фельдмаршал ордером від 6 травня 1737 р. кошовому висловив подяку за те, що той не відкрив татарського листа. Разом з тим військовій старшині ставилося в обов'язок не вступати ні в яку переписку з ворогом, а всі надіслані у Кіш ворожі листи пересилати до штабу армії [28; 161].

З відновленням гетьманства у документальний обіг Коша з Кримом починає втручатися К.Розумовський. Про втручання останнього в документообіг Січі з Портою дізнаємося з листа самого гетьмана до київського генерал-губернатора М.Леонтьєва від 24 серпня 1752 р.: "...О писме же съ которымъ якобы за недавно пропальми девятью волами къ гардовому полковнику присланы отъ очаковского паши татары, то тотчасъ приказано – отъ кого того писмо, съ чимъ, чрезъ кого, когда и къ кому прислано, отомъ комни обстоятельный репортъ прислать, и впредь ежели бь отъ кого когда копии писъма изъ крымской стороны присланы были, оные не распечатывая комни жъ присылатъ съ нарочными велино..." [5; 524].

Таким чином, на основі даного документа бачимо, що гетьман намагався втручатися не лише в документальні зносини самого Коша, а й паланок з Кримом. Радикалізм дій Розумовського знайшов прояв в наказі пересилати нерозпакованою документацію від хана чи інших татарських сановників до його адміністрації. Правда, на даний момент не знаходимо ані самого наказу, ані якихось фактів, що свідчили б про виконання даного розпорядження.

Одним з проявів втручання гетьмана можна вважати відправлення листів, що надходили в Січ з ханату на переклад до гетьмана. Як приклад наведемо донесення кошового Павла Іванова до Розумовського від 20 листопада 1752 р., де прохалося перекласти один лист від хана Арслан Гірея та чотири листи від перекопського каймакана Фенді Ефендіма [16; 1]. Однак в цьому плані викликає цікавість закінчення даного документа, де кошовий прохає гетьмана "...по переводи оныхъ писемъ точние копии при милостивом вашем ясневелможности ордери к намъ в Кошъ прислать..." [16; 1]. У даному випадку не йде мова про пересилання перекладів, а лише їх копій, що може означати зосередження певної частини вхідної документації на Січ з Криму, котра висилалася Розумовському на переклад, в руках останнього. А це в свою чергу наводить на висновок про елементи контролю в списуванні Коша Нової Січі з ханатом з боку гетьмана.

Крім К.Розумовського та київської губернської канцелярії переклад вхідної татарсько-турецької документації здійснював і нижчий офіцерський склад російських полків. Прикладом цього може слугувати вже

лист прапорщика Франца Гайдачі кошовому про переклад з турецької мови вхідної документації з Криму, від 22 жовтня 1756 р., та наявний переклад цього документа в одній зі справ АKNЗС [17; 149-150 зв.].

Однак заходи кийвської губернської канцелярії, генерал-губернатора, К.Розумовського та офіцерів російських полків остаточно не ліквідували самостійні зносин Коша з Кримським ханством. Наявність зазначених форм в 1756-1758 рр. засвідчує, що з Січі й надалі пересилалися документація з півдня на розгляд в Київ. У той же час наявність у справах АKNЗС чернеток документів адресованих хану та іншим татарським урядовцям засвідчує те, що Кіш намагався вести самостійну лінію в документальних зносинах з ханом. Як приклад наведемо чорнові варіанти листа до перекопського каймакана за вересень 1757 р. [17; 190], або лист до кримського хана за 23 жовтня 1757 р. [17; 219-219 зв.]. Наявність на даних документах чисельних правок як в самому тексті так і на полях показує, що вони проходили певні етапи слухання [17; 190, 219-219 зв.], доводячи цим їхнє запорозьке походження. Таким чином, як бачимо незважаючи на спроби російського уряду остаточно обмежити документальні зносини Коша з Кримом не увінчалися успіхом.

З кінця 50-х рр. XVIII ст. зі справ АKNЗС зникають вище зазначені форми, заготовлені відповіді кийвською губернською канцелярією на вхідну документацію з Криму. Це дозволяє стверджувати, що з кінця 50-х рр. Кіш веде цілком самостійні діловодні зносини з Кримським ханом. На відміну від 50-х рр. вже не зустрічаємо й інших фактів, котрі б показували спроби в обмеженні в документообігу Коша з Кримом зі сторони кийвської губернської канцелярії чи генерал-губернатора. Це настановує на думку, що вже зникла загроза повернення запорожців під протекцію хана.

З призначенням ханом Крим Гірея в 1758 р., як зазначає О.Рябінін-Скляревський, склалися сприятливі умови для запорозько-татарських стосунків. Взаємні претензії вирішувалися безпосереднім листуванням Коша з ханом та каймаканами. З листами в Крим з боку Січі їздили гардовий полковник Опанас Товмач, писарі Самійло Недзельський та Артемії Кумпан в 1761 р., суддя Пилип Федорович Пелипенко та Іван Горбонос за 1762 р. [14; 141]. Такі дружні відносини тривали й за хана Селім Гірея III. Саме на цей час, як стверджує історик, 19 жовтня 1768 р. припадає приїзд на Запорожжя султанського емісара з листом та пропозицією перейти на бік Туреччини [14; 141]. Автор так цитує листа П.Румянцова імператриці від 3 грудня 1768 р. з цього приводу: "...Не вмищается то въ моемъ понятии, какъ бы могъ султанъ такого емісарія отправить прямо и явно къ сему Войску, не имивши никакихъ предувирений или поводу котораго международное право подвергается участи самого злийшаго преступника и коего, въ показание своей подданической вирности, кошовому атаману надлежало бы самого средствами покрытими генераль-губернатору въ Києви и тимъ самимъ пресичь дальния покушения. Но сего злодея кошевой репортуеть къ Воейкову, что чрезъ нисколко дней съ письмомъ отвитнымъ къ султану отправить..." [14; 141-142].

Листування Запорожжя з Кримом не припинилося з початком війни. Як відзначив той же Рябінін-Скляревський, в жовтні 1768 р. до Коша приїхав Алі-Ай-Ага з листом від перекопського каймакана, в якому останній повідомляв, що хан Крим Гірей наказав звільнити всіх запорозьких солевозів і купців, а взамін прохав звільнити затриманих в Січ татарських. У відповідь кошовий отаман П.Калнишевський теж надіслав до хана листа, в якому дякував за звільнення солевозів [14; 142].

Про жваве листування на цей час Коша і Запорожжя свідчить і той факт, що французький консул барон де Тот, який перебував у татарському війську котре вчинило напад на Нову Сербію у 1769 р., пояснював незахоплення татарами запорозьких земель і відмову запорожців надати допомогу у відбитті ворога саме дипломатичною перепискою кошового із старшиною з ханом [15; 142].

Тільки зі вступом у війну Запорозького Війська вочевидь частота списування з татарами зменшується. Серед похідних справ, що відклалися в результаті діяльності Похідної Військової канцелярії, знаходимо лише один документ, який засвідчує наявність документальних зносин Похідного Коша з ворогом – лист кошового отамана до якогось Джун Татбат бея від 17 жовтня 1770 р. [25; 32].

Зазначимо, що в цей період змінюється і реакція російського уряду на листування січової адміністрації з ханом. П.Рум'янцева на приїзд в Кіш з листом вже згаданого Алі-Ай-Аги прореагував у листі на Запорожжя від 8 листопада 1768 р. доганою [14; 142]. За свідченнями барона де Тота, запорожці у 1768 р. вже рапортували про свої зносини з ханом Крим Гіреєм кийвському генерал-губернаторові Воейкову, котрий про це доносив в Санкт-Петербург [15; 142]. Як зазначає цей француз, не дивлячись на те, що така незалежність зносин з боку запорозького козацтва не могла бути по душі російському урядові, він не висловив догани з цього приводу Війську, а обмежився посилкою милостивої грамоти, в котрій виражав похвалу запорожцям і впевненість у відданості їх російській державі [15; 142].

Про невтручання в документообіг Коша з Кримом на кінець 60-х – початок 70-х рр. російських урядовців свідчать і документальні джерела. Зокрема, у листі до Катерини II від 3 грудня 1770 р. П.Рум'янцева пише про приїзд емісара від султана з пропозицією перейти запорожцям в підданство Порту. Малоросійський генерал-губернатор зазначає, що "... в показании своей подданической верности кошовому атаману надлежало бы самого средствами прикрытыми предстект генерал-губернатору в Киев, и тем самым присечь дальшия покушения; но сего злодея кошевой рапортует к Воейкову, что через и сколько дней с письмом отправленным к султану отпустил. А я и немогу вообразить, какою можно бы переписку в сей материи продолжить подданому с неприятелем, которая при нынешних обстоятельствах столько подозрительна, сколько и предосуждения сделать может высочайшим интересам вашего величества..." [3; 33].

Основною формою документальних зносин Коша з Кримом, як вже не раз наголошувалося, були листи. Адресатами кореспонденції з боку Запорожжя виступали кримський хан, перекопський султан, каймаками, очаківський паша, мурзи татарських орд, прості жителі тощо. Відмінність початкових формулярів листів, що виходили з Січі до зазначених адресатів, яскраво відображає нішу, котру займали дані урядовці в структурі влади Кримського ханства.

Так, зокрема, початковий протокол листів до хана в різних варіаціях має наступний вигляд: "...Найяснийший и силниший велможный милосци пане Каплан Гирей, гане великих ордъ Кримскихъ, Билагородских, Бужацких, Нагайских, Черкеских и протчихъ державца, нам велце ласкавий милосци пане и особливий добродию..." [9; 70], "...Свитлийший и высокопревосходительныйший господинъ Халимъ Гирей ханъ крымский, всихъ ногайскихъ и протчихъ ордъ повелитель, в соседстви дружелюбнийший и ласкавый приятель..." [17; 219], "...Свитлийший и высокопревосходительныйший крымской Халимъ Гирей ханъ, мой доброжилательный и соседственный приятель..." [18; 59], "...Свитлийший и высокопревосходительнейший господинъ крымский ханъ, мой соседственный и дружелюбнийший приятель..." [20; 40], "...Свитлийший и превосходительныйший господинъ Крим Гирей ханъ крымский въ соседстви дружелюбнийший приятел нашъ..." [21; 10]. Як бачимо, в початковому протоколі документація до хана, незважаючи на незначні відхилення, має цілком сталий формуляр. Як виняток, можна вважати початковий протокол першого листа, котрий датований травнем 1734 р., що вочевидь є "відголосом" тієї форми документообігу, котра мала місце на час перебування Запорожжя під кримською протекцією.

Схоже виглядають клаузули початкового протоколу формуляру листів до перекопського султана: "...Высокородный и высокопочтенный господинъ перекопской Сахиб Гирей султанъ, нашъ дружественный и соседственный приятель..." [17; 159], "...Благороднийший и сиятельныйший господинъ перекопский Сахибъ Гирей султанъ, нашъ в соседстви дружелюбны нашъ приятель..." [17; 183], "...Высокоблагороднейший степенный и высокопревосходительныйший господинъ перекопский Сагибъ Гирей султанъ, мой дружелюбный и соседственный приятель..." [19; 32]. Таку подібність в формулярах початкового протоколу, мабуть, можна пояснити тим фактом, що перекопський султан, як видно з прізвища, походив з родини Гіреїв.

Дещо інший вигляд мають клаузули цієї частини документа в документації Коша до каймакамів. У загальних рисах вони представлені наступними варіантами: "...Благороднейший и почтеннейший господинъ перекопский каймаканъ Салия Ада, в соседстви дружелюбнейши нашъ приятель..." [17; 48], "...Высокоблагородный и высокопочтенный господинъ перекопский каймаканъ Салихъ Бей, доброжелательниший и соседственный приятель..." [19; 28], "...Благородный и достойнопочтенный господинъ перекопский каймаканъ, соседственный приятель нашъ..." [21; 14].

Подібні формуляри початкової частини документа знаходимо і в листах до очаківського паші: "...Высокоблагородный и высокопочтенный господинъ очаковский Магмутъ Паша, мой дружелюбный приятель..." [10; 404], "...Высокоблгородный и высокопочтенный господинъ Магмутъ Паша очаковский, мой в соседстви дружелюбный приятел..." [10; 405]. О.Рябнін-Скляревський назвав адресатами листів з Запорожжя також Алі Пашу та Ізмаїла Пашу [13; 2 зв.]. Однак власне відповідних листів не знаходимо.

Як бачимо, залежно від суб'єкта з татарського боку видозмінювалася форма звертання запорожців, про що свідчить початковий протокол формуляра документів. Аналогічна ситуація простежується в листуваннях Коша з жителями ханства та мурзами татарських орд. Зокрема, у листі до Кулаги Сабіха від 5 червня 1758 р. вказівка адресата (інспіртію) має більш спрощений варіант на відміну від попередніх випадків: "...Сиятельный господинъ Колга Сабихъ, нашъ соседственный приятель..." [20; 37], "...Милосци пане иминин Соляного озера Июзифъ..." [10; 405]. Така сама проста форма звертання присутня і в листах до ординських мурз. Про це свідчить хоча б лист до мурзи едисанської орди Гаджи Джума за 18 лютого 1771 р.: "...Степенный господинъ едисанской орды Гаджи Джумъ мурза, в соседстви дружелюбный приятел нашъ..." [26; 71].

Відзначимо і той факт, що не завжди однак документація Коша була легітимною і визнавалася на території Криму. В історіографії відомим прикладом є боргова справа запорожця Кості Брюховецького з татариним Османом, котру козак за листом кошового до хана виграв в суді. Проте, не довіряючи запорозьким документам, бахчисарайська громада зажадала ще й підтвердження київського генерал-губернатора [12; 36. 4; 15]. Цей випадок яскраво відображено в листі кошового до київського генерал-губернатора М.Леонтьєва [5; 306].

Так само через листи зносилися і кримські урядники з Січчю, про що свідчать їх діловодні переклади наявні в справах АKNЗС [10; 393-394, 397-403, 407-408, 416]. З появою перекладачів на Микитиному перевозі, як свідчить С.Андрєєва, татарські сановники при листуванні з Кошем починають звертатися окремо до перекладача Василя Рубанова, прохаючи сприяння у розгляді окремих питань запорозько-татарських взаємин [2; 77], що, власне, підтверджують джерела [23; 19 зв.].

Крім того, на зламі 40-х рр. кримський хан спробував нав'язати запорожцям документообіг за директивно-розпорядчою схемою. З донесення кошового отамана київському генерал-губернатору М.Леонтьєву за 24 червня 1749 р. дізнаємося, що "...съ присланного при ордери вашего высокопревосходительства съ письма хана крымского писанного комни, перевода мною съ старшиною усмотрино, что в окончании того писма онъ ханъ написалъ точно такъ: того де ради сей нашъ указъ къ вамъ написанъ, дабы вы козаковъ своихъ воздержавъ унимали, и съ возвращающимся козакомъ вашимъ отправили, по получении жъ, когда выразумить можете, имиете вы дружбу и доброе соседство охранять и наблюдать, тако выдайте..." [7; 87-88]. На жаль, не зберігся сам лист кримського хана, котрий би засвідчив його директивно-розпорядчий характер.

Окрім листів одним з різновидів документації, що визначав стосунки Коша з Кримським ханством, був так званий інструмент. Вище вже зазначалося, що даний документ був одним з різновидів засвідчуваної документації, що оформлявся на двох мовах по закінченні слідчих комісій між Запорожжям та Кримом і фіксував примирення даних суб'єктів [10; 370-372. 24; 176-176 зв.].

Крім інструментів ще одним з різновидів засвідчуваної документації, що “курсували” між обома державами були розписки. Однак наразі відомі лише розписки, зроблені при Січовій канцелярії татарами. За приклад можуть слугувати розписки очаківського яничара Бекир Баші про отримання ним компенсації від Коша за викрадену худобу від 15 березня 1750 р. [10; 561-562], жителя аула Тираш татарина Кудай Гуля про взяття ним Аджі-Бея підданого баші Кабанчалги для повернення господареві за 17 листопада 1752 р. [10; 496-497].

Реєстри – ще один різновид документації, яким “обмінювалися” Запорожжя та Крим. Прикордонні конфлікти часто призводили до виникнення Слідчих комісій, до яких кожна з сторін подавала реєстри пограбованого майна, вбитих або захоплених в полон громадян тощо. Такими реєстрами, з боку запорозького козацтва, є реєстри козаків, полонених ногайцями в 1749-1751 рр. [10; 479], доповнений до цього ж в період з 1749 по 1752 р. [10; 515-561]. З боку Кримського ханства як приклад виступає реєстр викраденої худоби та пограбованого населення за останні роки від 1757 р. [17; 80-98 зв.].

Маємо поодинокий факт про пересилку копій вироків суду з Криму, що стосувалися запорожців – так званих худжетів. Зокрема, таким документом є вирок-худжет очаківського суду в справі незаконної страти козака Щербинівського куреня Остапа Качинського і про передачу його майна братові Матвію, від 7 липня 1750 р. [10; 431-432].

Як з'ясувала С.Андрєєва, крім січової старшини, правом дипломатичного листування з офіційними особами сусідніх держав – Кримським ханством та Польщею, володіла також паланкова старшина [1; 107]. Зокрема, таке листування відбувалося під час залагодження прикордонних конфліктів [2; 80]. С.Андрєєва наводить приклад безпосереднього листування шафаря Микитинського перевозу Корнія Каракатиці з едикульським каймаканом Муртазой-агою про видачу крадіїв, які втекли за кордон, або затримані на кордоні з Січчю [2; 80].

З ордеру київського генерал-губернатора М.Леонтєєва в Кіш за 1752 р. видно, що з очаківським пашею листувався гардовий полковник, оскільки Кошеві наказувалося “...чтобь какого содержания письмо, присланное оть очаковского пашы к гардовому полковнику о пропажи девяти парях волон, прислалъ онъ полковникъ обстоятельный рапорт...” [5; 520]. Цікаві відомості подає рапорт бугогардівського полковника Івана Андрєєва до Коша від 20 червня 1762 року [22; 62]. У документі відмічено, що до гардового полковника “...от его светлости хана кримского Крым-Гирея на турецкомъ диалекти писмо через нарочного очаковского турчина Булата-агу сего июня 19 дня в полковой бугогардовой паланки полученное, при семь для лучшего видиния и верности вашей посылается...” [22; 62]. Як видно зі ще одного рапорту за 21 червня 1762 р., кореспонденція від Кримського хана на цьому не обмежувалась, про що зазначений полковник рапортував в Січ та пересилав ще один лист з Криму [22; 67].

Таке переправлення документації паланковою старшиною до Коша наптовкує на думку про контроль самостійних зносин з Півднем паланкових полковників з боку січової адміністрації. Проте конкретних фактів, які б підтверджували дане припущення не знаходимо.

Таким чином, як можемо побачити, не зважаючи на втручання вищих органів влади, Кіш активно провадив міжнародну політику з Кримським ханством, що знайшло відображення в курсуванні ділової документації між даними суб'єктами. При цьому крім самого, власне, кошового отамана з старшиною, правом списування володіли також адміністративно-територіальні одиниці Січі – паланки, що засвідчує значний документообіг з Кримом Запорожжя в цілому. Підтвердженням цього є факт наявності різноманітної за видами та різновидами документації, що курсувала між обома сторонами. Тому можемо відзначити наявність досить високого рівня документообігу між Кошем Нової Запорозької Січі, з одного боку, та Кримським ханатом з іншого.

Джерела та література:

1. Андрєєва С.С. До питання про запорозько-татарські взаємини періоду Нової Січі // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: „Просвіта”, 1998. – В. IV. – С. 100-109.
2. Андрєєва С.С. До питання про міжнародний статус Запорозької (Нової) Січі // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: „Тандем У”, 1999. – В. VII. – С. 73-81.
3. Андрєєва С.С. Матеріали з історії Південної України XVIII ст. у фондах архіву зовнішньої політики Російської Імперії // Південна Україна XVIII – XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ – Запоріжжя: РА „Тандем У”, 2003. – В. 7. – С. 7-34.
4. Андрєєва С.С. Проблема запорозько-татарських прикордонних конфліктів у зовнішній політиці Російської Імперії (1739-1768 рр.) // Запорізький державний університет. Бердянський інститут підприємництва. Наукові праці історичного факультету. – В. III. – Бердянськ – Запоріжжя, 1998. – С. 10-18.

5. Андриевский А.А. Дела, касающиеся запорожцев с 1715-1774 гг. // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1886. – Т. 14. – С. 276-650.
6. Андриевский А.А. Коммисия 1749 г. для разбора взаимных претензий татар и запорожцев // Чтение в историческом обществе Нестора Летописца. – Кн. IX. – К., 1894. – С. 1-23.
7. Андриевский А.А. Материалы по истории Запорожья и пограничных сношений (1743-1767). – Одесса, 1893.
8. Андриевский А.А. Реляции киевского генерал-губернатора за 1768 и 1769 гг. – К.: Типография Императорского университета Св. Владимира, 1892.
9. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734-1775. – К., 1998. – Т. 1.
10. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734-1775. – К., 2000. – Т. 2.
11. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734-1775. – К., 2003. – Т. 3.
12. Львов Л. Отношения между Запорожьем и Крымом. – Одесса, 1895.
13. Рябинін-Скляревський О. Запоріжжя і Турецький Очаків. Конспект доповіді 1930 р. Додаток до протоколу №30 від 27.05.1930 р. історико-філологічного відділу // Національна бібліотека України. Інститут рукописів. – Ф. X. – Спр. 22926.
14. Рябинін-Скляревський О. Запорозькі заклоти та керуча верства Коша XVIII століття // Малинова Г.Лі. Сапожников І.В. А.А.Рябинин-Скляревский: материалы к биографии. Труды государственного архива Одесской области. – Одесса: „Элтон - 2”; К.: „Гратек”, 2000. – Т. 1. – С. 83-178.
15. С. Е. Записки барона Тотта о татарском набеге 1769 г. на Новосербию // Киевская Старина. – 1883. – Т. 7. – С. 135-198.
16. Центральний Державний Історичний Архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України) – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 11376.
17. ЦДІАК України – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 30.
18. ЦДІАК України – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 36.
19. ЦДІАК України – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 44.
20. ЦДІАК України – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 45.
21. ЦДІАК України – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 71.
22. ЦДІАК України – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 120.
23. ЦДІАК України – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 137.
24. ЦДІАК України – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 139.
25. ЦДІАК України – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 244.
26. ЦДІАК України – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 251.
27. Чернышенко П.С. Калнышевский, последний кошевой Запорожской Сечи. 1691-1803 // Русская Старина. – Кн. XI. – 1875. – С. 405-419.
28. Шпитальов Г. Запорозьке військо у другій половині 30-х років XVIII століття // Наукові записки: збірник праць молодих вчених та аспірантів – К., 2001. – Т. 6. – С. 159-180.

I. I. Лиман

ІМЕНУВАННЯ ХРАМІВ ПІВДНЯ УКРАЇНИ ЗА ЧАСІВ НОВОЇ СІЧІ ТА В ПЕРШІ РОКИ ІСНУВАННЯ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ТА ХЕРСОНСЬКОЇ ЄПАРХІЇ*

Незважаючи на намагання центральної влади нівелювати риси окремішності церковного устрою, які чітко простежувались за часів Нової Січі, до самого моменту ліквідації Вольностей Війська Запорозького Кошу вдавалось зберігати свій пріоритет у регулюванні церковних справ. Контроль центру за цією територією багато в чому був суто номінальним¹. У 1775 р. Петербург зміг діяти рішучіше. Не встигли в багатьох єпархіях оприлюднити маніфест від 3 серпня 1775 р.², а імператриця вже підписала указ про влаштування Слов'янської та Херсонської єпархії³. Переведення релігійних споруд краю під юрисдикцію нового архієпископа стало готуватись після підписання іменного указу від 12 липня 1776 р.⁴. У вересні 1776 р. за указом Синоду стали складати списки священно- та церковнослужителів, релігійних споруд, які мали увійти до Слов'янської та Херсонської єпархії⁵. Згідно з відомостями, які були узагальнені Синодом на підставі звітів із єпархій і пізніше передані до відома Г. Потьомкіна, з Київської, Переяславської, Воронежської та Білгородської єпархій мало бути передано загалом 344 соборних і парафіяльних церков⁶.

Зазначені відомості є надзвичайно важливим джерелом для відтворення картини трансформацій, які відбувались із церквами південноукраїнського регіону після ліквідації Нової Січі. Зокрема, ці документи дають можливість звернути увагу на деякі тенденції в іменуванні релігійних споруд.

Особливістю Вольностей Війська Запорозького в цьому плані було надзвичайне поширення тут культу Покрови. Адже цей культ якомога краще відповідав вимогам життя запорожців⁷. С. Плохий свого часу зробив висновок, що пік відкриття Покровських храмів на Запорожжі припав на 30 – 50-і рр. XVIII ст., після чого церков у таке ім'я з'являлося вже менше⁸.

Що ж маємо на час заснування Слов'янської та Херсонської єпархії? Співвідношення назв церков, що передавались під юрисдикцію архієпископа Євгенія, виглядало таким чином:

* Посилання подані в авторській редакції